



چکیده

بقعه امامزاده هارون بن موسی بن جعفر (ع) معروف به زیارتگاه پنجه‌شاه، در محله‌ای به همین نام در خیابان باباافضل کاشان واقع شده است. این بقعه در گذشته بخشی از مرکز محله پنجه‌شاه را تشکیل می‌داده است؛ مرکز محله‌ای که علاوه بر بقعه، عناصری چون آب‌انبار، کاروان‌سرا، عصارخانه، حمام آقاشاه، گذر یا بازارچه، مسجد و گورستان قدیمی را نیز شامل می‌شده است. مجموعه مرکز محله در سال ۱۳۸۰ و با شماره ۵۹۳۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. قدیمی‌ترین تاریخی که در بنای بقعه دیده می‌شود، به سال ۹۵۶ ق بازمی‌گردد که بر دو قطعه کاشی محراب‌مانند نقش بسته و نشان از پیشینه کهن این محدوده شهری دارد. این مرکز شهری به دلیل احداث خیابان باباافضل و دگرگونی‌های ناشی از توسعه نامتوازن

* دانشجویار دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول / jayhani@kashanu.ac.ir

** استادیار دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان / Mmn5135@kashanu.ac.ir

*** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان /

haniehoveisi@gmail.com

**** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان /

azin.zilochian@yahoo.com

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



شهری دچار آسیب‌های جدی شده است؛ از جمله پاره‌ای از عناصر کهن مجموعه تخریب شده‌اند. در حال حاضر، بخش‌های باقی‌مانده نیز در وضعیت نابسامانی قرار دارند. این تغییرات، نقش مرکز محله در بستر شهری امروزی را مخدوش و درک وضعیت اصیل آن را نیز دشوار کرده است. هدف این مقاله، بازیابی آخرین وضعیت اصیل این مرکز شهری پیش از مداخلات دهه‌های اخیر است و مقاله در پی پاسخ دادن به این پرسش است که پیش از دگرگونی‌های وسیع ناشی از ساخت خیابان، مجموعه مرکز محله پنجه‌شاه چه طرح و ترکیبی داشته است. آگاهی از این وضعیت، درک ما را از یک مرکز محله کهن کاشان افزایش می‌دهد و امکان مطالعات تکمیلی در جهت حفاظت از ارزش‌های شهری این محدوده و مرمت آن را فراهم می‌کند. در این مقاله با روشی توصیفی تاریخی، عناصر و شواهد شهری و همچنین منابع مکتوب مطالعه و بررسی می‌شوند و از مقایسه آن‌ها با تصویرهای باقی‌مانده تلاش می‌شود طرح اولیه مرکز شهری یادشده بازیابی و ترسیم شود. مطالعات صورت گرفته نشان می‌دهد بنای اولیه و اصلی بقعه در درون گورستانی قدیمی شکل گرفته است. در دوره صفویه و قاجار، مجموعه مرکز محله و عناصر شهری آن تکمیل شده و این وضعیت تا ابتدای دهه ۱۳۳۰ باقی مانده است. پس از تغییرات و توسعه‌های شهری سده اخیر، گورستان به تدریج به بخش کوچکی در جوار بقعه تقلیل یافته و بخش‌هایی از مرکز محله نیز تخریب شده و یا راه زوال را پیش گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: شهر تاریخی، کاشان، مرکز محله پنجه‌شاه، بقعه هارون بن موسی (ع).

۱. مقدمه

محله پنجه‌شاه از جمله محلات تاریخی کاشان است که در جوار محله میدان کهنه و عناصر ارزشمندی نظیر مسجدجامع شکل گرفته است. این محله به واسطه ساخت خیابان باباافضل در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی، به دو پاره تقسیم شده و هسته مرکزی آن به همین علت در جوار خیابان یادشده قرار گرفته است. بقعه هارون بن موسی (ع) بخشی از این هسته مرکزی است که همان مرکز محله پنجه‌شاه می‌باشد. مرکز محله در شکل اصیل خود، مجموعه‌ای گسترده شامل بقعه معروف به پنجه‌شاه، آب‌انبار، گذر سرپوشیده یا بازارچه، حمام، عصارخانه و کاروان‌سرا بوده است؛ و بنا بر برخی اقوال، دست‌کم دو کارگاه شعرافی و ورتابی را نیز شامل می‌شده است (عطارها، ۱۳۹۸). طی دهه‌های گذشته، گرمابه آقا‌شاه، کاروان‌سرا، عصارخانه، کارگاه‌ها و سقف گذر به دلایل متفاوت از جمله احداث خیابان باباافضل، ایجاد پارکینگ برای حوزه علمیه واقع در جوار بقعه و همچنین بی‌توجهی به این مجموعه تاریخی، به کلی تخریب شده‌اند. علاوه بر این، تغییراتی نیز در بنای بقعه ایجاد شده است. برای مثال، حیاط اصلی یا

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹



صحن بقعه پوشیده شده و ضریح مشبک چوبی نفیس آن تعویض شده و بخش‌هایی نیز در جهت جنوب شرقی به بنا افزوده شده است. این تخریب‌ها و تغییرات ایجاد شده، وضعیت آشفته‌ای در قلب این محله کهن ایجاد کرده و ارزش‌های محیط شهری آن را فرو کاسته است؛ در عین حال تغییرات ایجاد شده، جایگاه بقعه به عنوان قلب این مرکز محله را نیز در معرض تغییر و تخریب و دگرگونی قرار داده است. هر گونه مداخله در مجموعه مورد نظر و محیط شهری آن نیازمند آگاهی از وضعیت اصیل آن در گذشته است و عدم توجه به این موضوع ممکن است به بی‌هویتی فضای شهری و مجموعه‌های معماری منجر شود.

بر این اساس، مقاله در پی پاسخ دادن به این پرسش‌هاست که تحولات ایجاد شده در ساخت شهری چه تغییراتی در مرکز محله پنجه‌شاه و موقعیت آن در شهر تاریخی ایجاد کرده‌اند و دیگر اینکه وضعیت اصیل و اولیه مرکز محله یاد شده چه ترکیب و خصوصیتی داشته است. هدف این مقاله، بازیابی شکل و ترکیب اصیل مرکز محله بر اساس آخرین وضعیت قابل شناسایی پیش از تغییرات گسترده چند دهه اخیر و با تکیه بر مجموعه بناهای مرتبط با بقعه و پیرامون آن است. از این رو مطالعه یاد شده تلاش دارد ضمن بررسی نحوه شکل‌گیری و سابقه عناصر مرتبط با بقعه و همچنین سیر تغییر و تحولات رخ داده شده، نشان دهد که مرکز محله پنجه‌شاه چه عناصری را شامل می‌شده و این عناصر در ارتباط و پیوند با یکدیگر چه تغییراتی را شاهد بوده و چه نقشی در ساختار فضایی شهر تاریخی بر عهده داشته‌اند. روش تحقیق در این مقاله، تفسیری تاریخی است. بر این اساس آثار باقی‌مانده، متون تاریخی، کتیبه‌ها و دیگر اسناد و مدارک و از جمله شواهد باقی‌مانده در محیط شهری و یا تصویر آن‌ها مطالعه و تفسیر می‌شوند تا تغییرات رخ داده شده در مرکز محله مشخص شود و دامنه و نتیجه این تغییرات آشکار گردد. سپس بر اساس مطالعه تغییرات صورت گرفته و از جمله بررسی تصویرهای تاریخی تلاش می‌شود تا آخرین وضعیت شناخته شده و اصیل مرکز محله بازیابی شود.

۱-۱. پیشینه تحقیق

با وجود نقش گسترده زیارتگاه‌ها در شکل‌گیری و توسعه محلات کاشان، این بناها از نظر نقش شهری چندان مطالعه نشده‌اند. محله پنجه‌شاه و محدوده مرکز محله آن و بقعه هارون بن موسی (ع) که هسته اصلی آن است، از این مورد مستثنی نیست. بیرشک، پنجه‌شاه را از نقاط اولیه توسعه شهر می‌داند و مناره آن را با مناره مسجد جامع به دلایلی هم‌دوره دانسته است. او

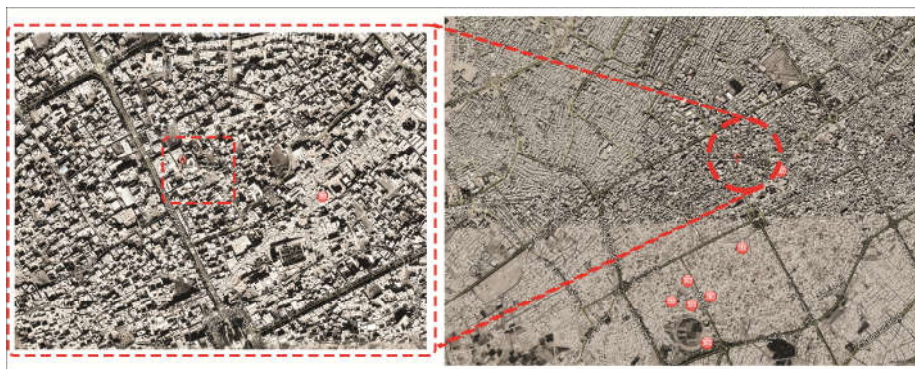
مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



احتمال می‌دهد که این مناره قبل از آنکه مناره‌ای برای زیارت پنجه‌شاه باشد، یک نشانه شهری بوده باشد. وی همچنین میدان پنجه‌شاه قبل از دوره سلجوقی را از جمله میدان‌های مجاور دروازه‌های شهر برمی‌شمارد و به سابقه سلجوقی کاروان‌سرای در محله پنجه‌شاه اشاره می‌کند (بیرشک، ۱۳۷۵). نراقی (۱۳۸۲: ۱۱۸-۱۲۱) نیز مجموعه پنجه‌شاه و همچنین بخش‌هایی از آن را معرفی کرده است. همچنین در گنجنامه (۱۳۸۹، ج ۱۲: ۲۴۶-۲۴۹) نقشه مجموعه به همراه شرحی در معرفی آن درج شده و با ارجاع به مشکوتی (۱۳۴۹: ۲۴۰) و نراقی (۱۳۸۲: ۱۱۹)، قدمت برخی قسمت‌های آن بررسی شده است. علاوه بر این، کروکی‌هایی از نقشه کلی بنا در دهه ۱۳۸۰ و همچنین وضعیت کلی مجموعه در حدود ۱۳۵۰ در کنار توضیحاتی در مورد خصوصیات و تحولات تاریخی مجموعه در پرونده ثبت آن در فهرست آثار ملی درج شده است (۱۳۸۰: ش.ث: ۵۹۳۷). مطالعات دیگر، معطوف به علل پیدایش و شکل‌گیری کاشان است و در آن‌ها به مهم‌ترین عناصر مراکز محلات شامل مسجد، آب‌انبار، حمام، تکیه و امامزاده اشاره شده است (وارثی و همکاران، ۱۳۸۵).

۲. موقعیت محله پنجه‌شاه

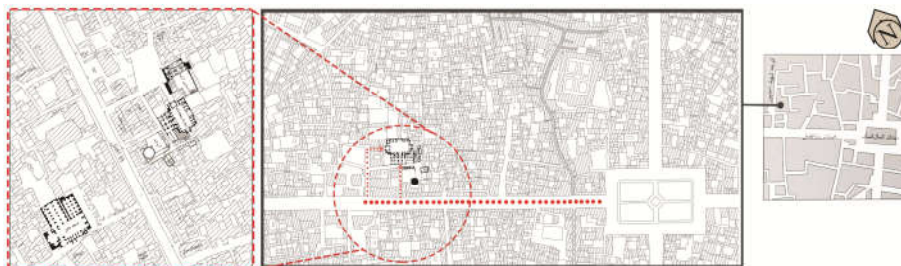
مجموعه مرکز محله پنجه‌شاه که شامل زیارتگاه و عناصر شهری دیگر می‌باشد، در سال ۱۳۸۰ و با شماره ۵۹۳۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده و دربردارنده ابعاد شهری و معماری است. این مرکز محله از سویی با مجموعه‌ای از گذرها و فضاهای باز با محیط شهری پیرامون و سایر محلات ارتباط داشته و از سوی دیگر در قلب خود شامل بقعه‌ای می‌شود که تغییرات فراوانی را شاهد بوده است (تصویر ۱ تا ۳). از این‌رو مطالعه مجموعه مورد نظر نیازمند توجه به هر دو مقیاس شهری و معماری آن خواهد بود.



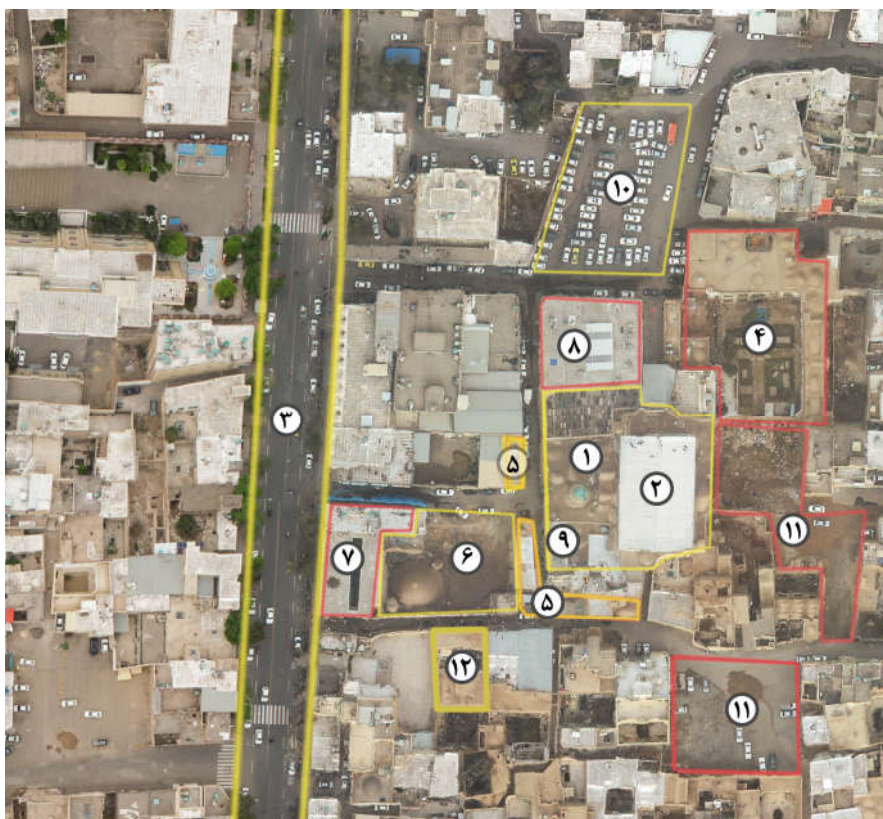
تصویر (۱): نقشه هوایی کاشان و موقعیت محله پنجه‌شاه در آن (Google Earth)

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹





تصویر (۲): نقشه موقعیت محدوده شهری پنجه‌شاه (نگارندگان)



تصویر (۳): تصویر وضعیت موجود بستر شهری مجموعه مرکز محله پنجه‌شاه (نگارندگان)

۱. بقعه پنجه‌شاه، ۲. حسینیه پنجه‌شاه (صحن زیارتگاه)، خیابان باباافضل، ۴. خانه تاریخی محسنی آراسته، ۵. حجره‌ها گذر پنجه‌شاه، ۶. آب‌انبار و محوطه بایر پیرامون آن، ۷. تجاری (پاساز)، ۸. کتابخانه و حوزه علمیه، ۹. آرامگاه آیت‌الله مدنی، ۱۰. پارکینگ (فضای حاصل از تخریب حمام آفاشاه)، ۱۱. فضای رهاشده، ۱۲. مسجد پنجه‌شاه

نقشه بازسازی شده کاشان (تصویر ۴)، وضعیت شهر قبل از مداخلات دوره پهلوی (اوایل پنجه‌شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و... قرن ۱۴ خورشیدی) را نشان می‌دهد. در این نقشه، محدوده وسیعی در جنب زیارتگاه پنجه‌شاه



و شمال مسجد جامع قابل مشاهده است که با نشان گورستان قدیمی علامت‌گذاری شده است. گورستان‌های درون شهری فقط مختص به محدوده پنجه‌شاه نبوده و در محدوده‌های محلات دیگری همچون سلطان میراحمد و درب باغ نیز قابل مشاهده‌اند و بررسی‌ها و اطلاعات میدانی نیز همچون وجود قبرهای متعدد نشان از پیشینه آن‌ها دارد. این گورستان‌ها که گاه به واسطه دفن برخی افراد شناخته شده پیشینه‌شان به سده ششم نیز بازمی‌گردد، در طول دورانی طولانی در جوار محلات مسکونی وجود داشته‌اند. با وجود این، بیشتر آن‌ها از اوایل دوره پهلوی متروک شدند. با احداث خیابان باباافضل، باقی‌مانده زمین گورستان پنجه‌شاه به مؤسسات ملی و عمومی واگذار شده است (پرونده ثبتی بقعه و مناره پنجه‌شاه، ۱۳۱۰).



تصویر (۴): نقشه بازسازی شده کاشان قدیم (مهندسان مشاور شهر و خانه بر اساس مطالعات ثریا بیرشک)

نقشه‌های موجود از مرز محلات کاشان، محدوده واضحی را ارائه نمی‌دهند. لذا با توجه به حدود پیش‌تر مشخص شده مندرج در تصاویر (۴) و (۵) و مطالعات میدانی و شفاهی از جمله صحبت با مطلعان محلی، مرز تقریبی محله پنجه‌شاه را می‌توان با محدوده تقریبی مشخص شده با رنگ تیره‌تر در تصویر بازسازی شده کاشان اواخر دوره قاجار (تصویر ۴) نشان داد. این محدوده پس از مداخلات شهری و ساخت خیابان‌های برش‌دهنده بافت به صورت تقریبی مندرج در تصویر (۶) قابل ترسیم است. همان‌طور که در این تصویر مشاهده می‌شود، بخشی از محله در سمت دیگر خیابان باباافضل قرار گرفته است. لذا خیابان باباافضل محله را به دو بخش تقسیم کرده است. در تصویر (۵)، محدوده محله پنجه‌شاه در جنوب حصار شمالی شهر

و میان دو محله طمقاچی‌ها در شرق و میدان کهنه در غرب قابل مشاهده است. علاوه بر این، به نظر می‌رسد محله پنجه‌شاه که در شمال راسته‌های زرگرها و گذر نو بازار کاشان واقع شده، در منتهی‌الیه شمال غربی خود ارتباطی محدود با دو محله ملک‌آباد و طاهر و منصور نیز داشته است.^۱



۱. ملک‌آباد	۶. درب باغ	۱۱. ضرابخانه	۱۶. سرفره و کوشک صفی	۲۱. پشت عمارت
۲. طاهر و منصور	۷. پنجه‌شاه	۱۲. ترک‌آباد	۱۷. درب اصفهان (پنجه‌شاه لبر)	۲۲. میمن
۳. میدان کهنه	۸. تمقاچی‌ها	۱۳. سلطان امیراحمد	۱۸. درب یلان (بو سجدان-مختص)	۲۳. سرسنگ
۴. دروازه فین	۹. کلهر	۱۴. گریچه	۱۹. یاقیان	۲۴. پشت مشهد
۵. گلخانه	۱۰. درب زنجیر	۱۵. یامتار	۲۰. سرپله	(میدان کاخ‌های شیرخودستان-مختص نو)

: خط محلات قدیم
 : بانوی شهر
 : دروازه‌های شهر
 (اسکول‌ها)
 (مکتب‌ها)

تصویر (۵): مرز تقریبی محله‌های کاشان



تصویر (۶): نقشه مرز محلات کاشان

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



•
•
•
•
•
•
•
•

۳. موقعیت و وضعیت موجود مجموعه مرکز محله

بررسی اولیه مجموعه، نشانگر تغییرات وسیع و آسیب‌های پرشمار وارد شده به مجموعه است. برای شناخت بهتر، بررسی وضعیت فعلی مهم‌ترین عناصر اهمیت دارد.

۳-۱. گورستان

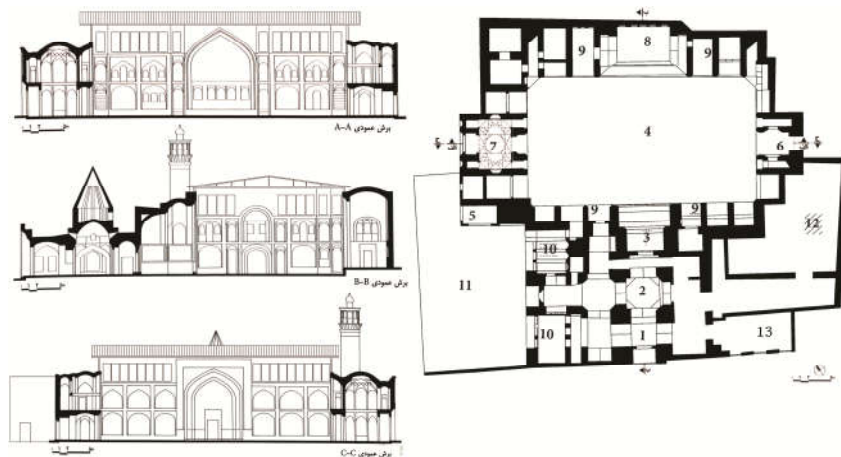
از گورستان قدیمی که رد آن در عکس والتر میتل هولستر (تصویر ۱۲)، عکس هوایی سال ۱۳۳۵ (تصویر ۱۳) و نقشه بازسازی شده کاشان اواخر دوره قاجار (تصویر ۴) قابل شناسایی است، محدوده‌های کوچکی باقی مانده است. نخستین محدوده، بخشی از گورستان است که به واسطه مقبره سید فضل‌الله راوندی قدمت آن به سده ششم هجری قمری می‌رسد. این بخش در سمت غرب خیابان باباافضل واقع شده است. بخش کوچک دیگری نیز از گورستان باقی مانده که واقع در جنب بقعه است و در شمال آن قرار دارد. این بخش امروز به صورت یک حیاط کوچک درآمد است. این نوع از حیاط‌ها که بر روی بخشی از گورستان ساخته شده‌اند، پیرامون دیگر زیارتگاه‌های کاشان نیز دیده می‌شوند. برای نمونه می‌توان به حیاط جنوبی زیارتگاه گلچقانه اشاره کرد (جیحانی و همکاران، ۱۳۹۸) که به واسطه قبرهایی که در آن قرار داشته، احتمالاً بخشی از گورستان محلی همان محدوده شهری بوده است.

۳-۲. عناصر معماری

مهم‌ترین عنصر معماری مرکز محله، بقعه و زیارتگاه موسوم به پنجه‌شاه است که در حال حاضر در انتهای کوچه آزادی ۴۵، منشعب از خیابان باباافضل واقع شده است. ورودی اصلی بقعه که به محل قرارگیری ضریح منتهی می‌شود، در انتهای کوچه یادشده واقع شده است. کوچه، خیابان باباافضل و ورودی بقعه و در حقیقت محل زیارتگاه با یکدیگر در یک سطح واقع شده‌اند. بنای بقعه در حال حاضر اجزایی همچون گنبدخانه اصلی، گنبدخانه فرعی متصل به آن، مناره تاریخی، گورستان قدیمی، ایوان، حسینیه یا همان صحن حیاط بقعه و هشتی ورودی را شامل می‌شود؛ و علاوه بر این، بخش‌های الحاقی مانند شبستان زنانه و آرامگاه خاندان آیت‌الله مدنی کاشانی^۱ را نیز در بر می‌گیرد (تصویر ۷). بخش‌های متفاوت زیارتگاه هم‌دوره نیستند و طی دوره‌های مختلف، ساخته و به مجموعه افزوده شده‌اند. بقعه پنجه‌شاه بخش مذهبی هسته اصلی مرکز محله به حساب می‌آید و در شکل‌دهی به ساختار کلی آن نقش بسزایی داشته است.

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹





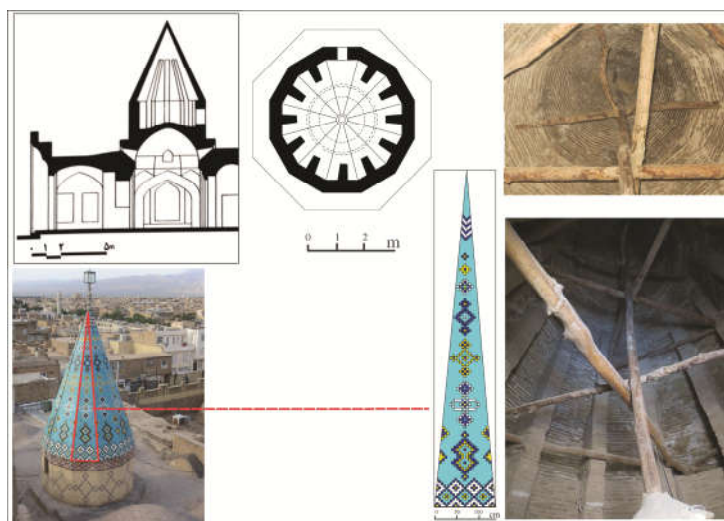
تصویر (۷): پلان و برش‌های وضع موجود بقعه پنجه‌شاه (نگارندگان: بر اساس گنجنامه)

۱. فضای ورودی، ۲. بقعه و ضریح، ۳. ایوان ورودی بقعه، ۴. صحن حیاط بقعه (حسینیه)، ۵. مقبره خصوصی، ۶. هشتی ورودی، ۷. هشتی ورودی (اصلی)، ۸. ایوان شمالی، ۹. حجره، ۱۰. مقبره، ۱۱. بخش‌های باقی‌مانده قبرستان در صحن جانبی، ۱۲. بخش الحاقی شبستان خانم‌ها، ۱۳. آرامگاه آیت‌الله مدنی

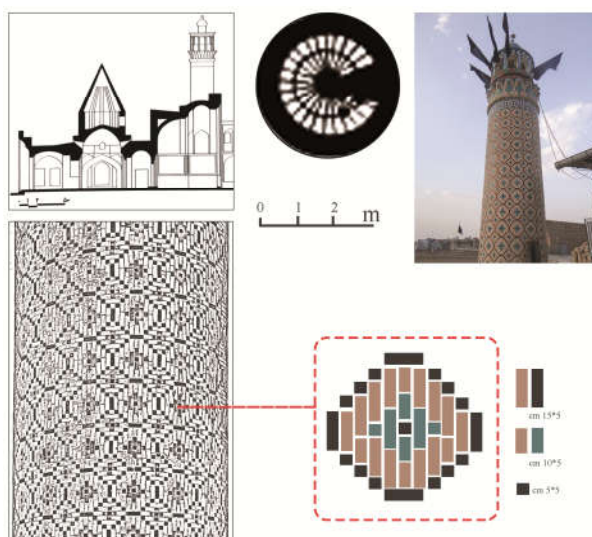
در تصاویر (۷) و (۸) و (۹)، پلان وضع موجود زیارتگاه و برش‌های آن و جزئیات عناصری همچون گنبد رک دوازده ترک، مناره و صحن حیاط که به حسینیه سرپوشیده تبدیل شده و همچنین بخش باقی‌مانده‌ای از گورستان قدیمی در صحن جانبی زیارتگاه، قابل مشاهده است. پوشش افزوده شده به صحن یا حسینیه، از جمله مهم‌ترین تغییراتی است که صورت گرفته است. در شمال بقعه نیز محدوده‌های وسیعی قابل مشاهده است که به نظر می‌رسد حاصل تخریب بناهای قدیمی مرتبط یا غیرمرتبط با مجموعه باشند. این محدوده وسیع، کارکرد توقفگاه دارد و مراجعان به مجموعه و به‌خصوص مدرسه، خودروهایی خود را در آن پارک می‌کنند (تصویر ۳). بخش مرکزی زیارتگاه، گنبدخانه‌ای است که از سمت غرب به در ورودی اصلی واقع در انتهای کوچه آزادی ۴۵ راه دارد و از سوی شمال به گنبدخانه دیگری ارتباط دارد که با فضایی صافمانند که درگاهی در انتها دارد، به حیاط کوچک شمالی یا گورستان کوچک متصل می‌شود. گنبدخانه اصلی از سمت شرق نیز از طریق یک غلام‌گرد و سپس یک ایوان به صحن اصلی زیارتگاه راه می‌یابد و از سوی جنوب به فضای مستطیل‌شکل کشیده‌ای ختم می‌شود که به نظر می‌رسد در گذشته شکل دیگری داشته و وضعیت فعلی‌اش ناشی از مداخلات نه‌چندان قدیمی است (تصویر ۷). مجموعه مرکز محله پنجه‌شاه علاوه بر این، عناصر دیگری همچون کارگاه‌های ورتابی و شعرافی را نیز شامل می‌شده که امروز اثری از آن‌ها باقی نمانده و همچنین یک مسجد کوچک که در جنوب بقعه و در

مطالعه مرکز محله پنجه‌شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و...

بر کوچه واحدپور ۴۷ قرار دارد. این مسجد باقی مانده و بخش‌هایی نیز به آن افزوده شده است (تصویر ۳). در مقابل این مسجد و در شمال آن، گنبد آب‌انباری مشاهده می‌شود که در محدوده‌ای گودتر از سطح معابر اطراف قرار گرفته و با راه‌پله‌ای به گذر اصلی پنجه‌شاه راه می‌یابد. در جنوب آب‌انبار که در گودال بزرگی قرار گرفته، ساختمان تجاری بلندی واقع شده که سوی دیگرش رو به خیابان باباافضل دارد. هم ساختمان یادشده که پشت به آب‌انبار دارد و هم گودال بزرگ اطراف آب‌انبار به انزوای شدید آن دامن زده‌اند.



تصویر (۸): وضعیت موجود پلان، تزیینات و برش و نمای داخل گنبد رک بقعه (نگارندگان)



تصویر (۹): وضعیت موجود پلان، تزیینات و نمای منار بقعه (نگارندگان)

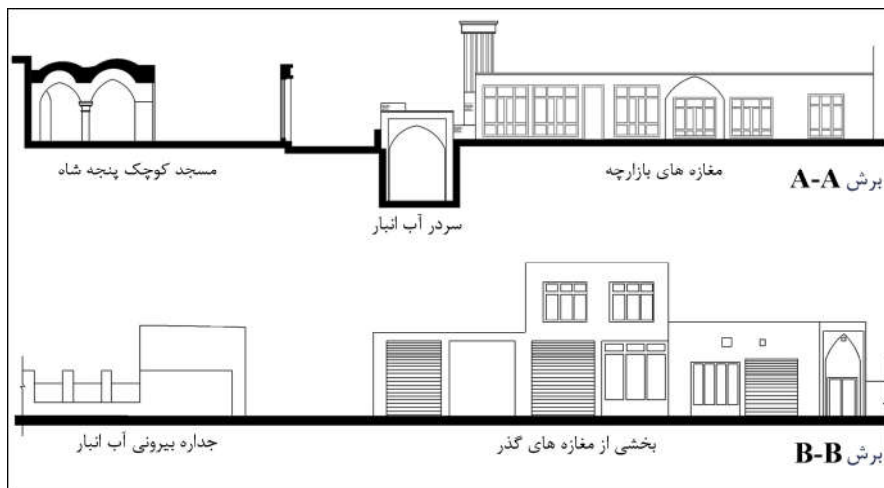
۳-۳. عناصر شهری

زیارتگاه به‌عنوان هستهٔ مرکز محله در بر گذرها و معابر پیرامون قرار گرفته است. در حال حاضر، راه دسترسی به مرکز محله، بیشتر از طریق خیابان باباافضل و سپس سه کوچهٔ پنجه‌شاه، مدنی و واحدپور که منشعب از خیابان یادشده هستند، میسر است (تصویر ۱۰). هر سه کوچه وضعیت نامناسبی دارند. دو معبر مجاور زیارتگاه که در غرب و جنوب آن واقع هستند و در گذشته گذر پنجه‌شاه را تشکیل می‌داده‌اند، نیز وضعیت مناسبی ندارند و تخریب گسترده‌ای در سقف گذر و جداره‌های آن رخ داده است. با وجود این، بخشی از حجره‌های مجاور دو معبر یادشده باقی مانده‌اند؛ هرچند این بخش وضعیت بسیار نابسامانی دارد.



تصویر (۱۰): نقشهٔ شهری و وضعیت کنونی مرکز محلهٔ پنجه‌شاه و عناصر شهری آن (نگارندگان)

مطالعهٔ مرکز محلهٔ
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



تصویر (۱۱): مقطع - نماهای وضعیت فعلی مجموعه پنجه شاه و حجره های باقی مانده (نگارندگان: بر اساس نقشه های مندرج در پرونده ثبت)

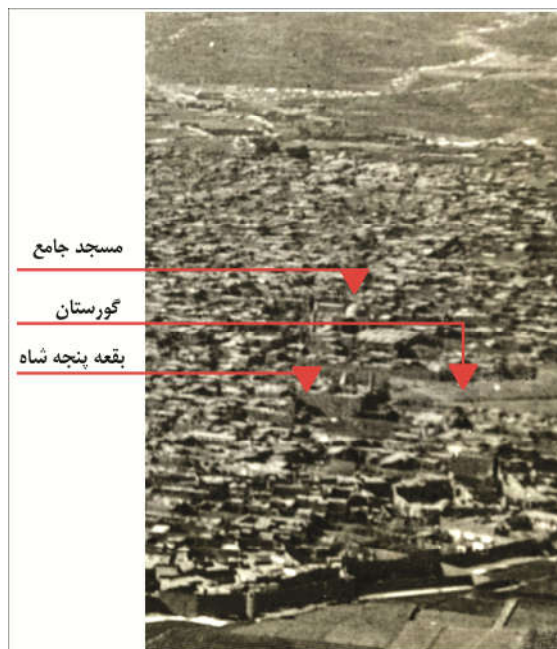
۴. مطالعه مرکز محله و عناصر شاخص آن

یکی از اصلی ترین ارکان شناخت یک مرکز محله، شناخت عناصر شاخص و دانه های بازارش تاریخی و بررسی تغییر و تحولات آنهاست. این شناخت به درک شکل گیری و سیر تغییرات کمک خواهد کرد. این عناصر نشان از وجود مرکزی تاریخی در این محله دارند و دانه هایی برجای مانده از گذشته آن محسوب می شوند (تصویر ۱۰).

۴-۱. گورستان قدیمی و مقبره سید فضل الله راوندی

بر اساس نقشه بازسازی شده وضعیت کاشان در آخر دوره قاجار (تصویر ۴) زیارت در حاشیه غربی و جنوب غربی محوطه گورستان قدیمی واقع در محله پنجه شاه قرار دارد. این فضا وسیع در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و در حالی که چند بنای کوچک و بزرگ دولتی در آن ساخته شده و بخشی نیز همچنان بایر است، دیده می شود (تصویر ۱۳). یک عکس هوایی قدیمی که در سال ۱۳۰۴ خورشیدی توسط میتل هولستر تهیه شده، نیز این وضعیت را نشان می دهد و تأییدکننده وجود گورستانی وسیع در شمال و غرب زیارت است (تصویر ۱۲). به نظر می رسد بخشی از مرکزیت زیارتگاه پنجه شاه مرهون وجود گورستان بزرگ درون شهری است که از خصوصیات کاشان است و در برخی از محلات مهم همچون سلطان میراحمد و سرسنگ هم قابل مشاهده است. گورستان کوچکی که در حیاط شمالی متصل به بقعه قرار دارد نیز به احتمال زیاد باقی مانده گورستان قدیمی است که در گذشته مردگان بسیاری در آن دفن

می‌شدند، اما از دوره پهلوی به بعد، دیگر از آن استفاده‌ای نمی‌شود.



تصویر (۱۲): عکس هوایی سال ۱۳۰۴ از کاشان (عکاس: والتر میتل هولستر)

مقبره سید ابوالرضا ضیاءالدین فضل‌الله راوندی از علمای قرن ششم هجری قمری (دوانی، ۱۳۸۸) در زاویه غربی گورستان قدیمی محله قرار دارد. در حال حاضر، این مقبره سمت دیگر خیابان باباافضل، در شمال مسجدجامع و در فضایی دورافتاده از زیارت پنجه‌شاه واقع شده است. بر سنگ قبری در این مقبره که مشخصات دقیق راوندی درج شده، تاریخ وقف سنگ برابر با محرم الحرام سال ۱۲۲۹ هجری قمری ذکر شده است (تصویر ۱۳).^۳ پیرامون قبر راوندی، قبرهای دیگری از علما و ائمه جماعت سابق مسجدجامع واقع در میدان کهنه دیده می‌شود. اطراف این محوطه، غرفه‌های قدیمی قرار داشته که طبق شرح نراقی بعدها تبدیل به کتابخانه عمومی شده است (نراقی، ۱۳۸۳: ۱۳۷). وجود سنگ قبرهای دیگر و همچنین مشخصات دقیق راوندی که در ۱۲۲۹ هجری قمری بر روی سنگی درج شده و آگاهی ما از زمان زیست او، روشن می‌کند که محدوده باقی‌مانده در سمت غرب خیابان باباافضل نیز می‌بایست بخشی از یک گورستان قدیمی باشد که تا پیش از توسعه شهری نیمه اول دوره پهلوی و با استناد به عکس میتل هولستر (تصویر ۱۲)، همچنان محوطه گشوده‌ای در میان شهر بوده است.

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...

توجه به موقعیت فعلی مقبره راوندی و مقایسه آن با محدوده احتمالی گورستان محله در نقشه بازسازی شده از کاشان (تصویر ۴) نشان از وسعت این گورستان دارد. با توجه به مقبره راوندی و زمان درگذشت وی که به دوران سلجوقی بازمی‌گردد، احتمالاً می‌توان قدمت گورستان مجاور بقعه را نیز به دوره یادشده نسبت داد. از آنجا که هسته اولیه مجموعه پنجه‌شاه نیز یک بقعه است، این فرضیه ممکن است تقویت شود که پیشینه هسته اولیه مجموعه نیز ممکن است به دوره یادشده بازگردد؛ زیرا علی‌القاعده بقعه باید بخشی از گورستان قدیمی بوده باشد. این ترکیب گورستان و بقعه، ترکیبی شناخته شده در هسته تاریخی کاشان است و از جمله نمونه‌های آن در محله سلطان میراحمد و پاقپان و در نزدیکی دو بقعه سلطان میراحمد و میرنشانه قابل مشاهده است.



تصویر (۱۳): موقعیت آرامگاه فضل‌الله راوندی در عکس هوایی ۱۳۳۵ و تصاویر وضعیت کنونی آن (نگارندگان)

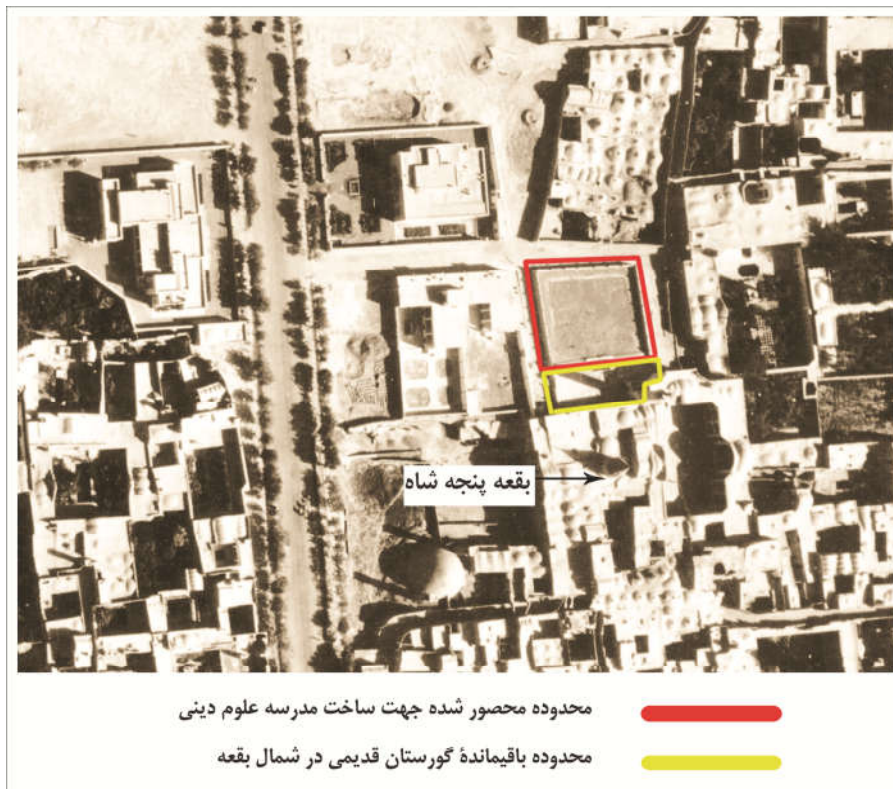
گذشته از مباحث بالا لازم است به وضعیت فعلی و گذشته تنها بخش‌های باقی‌مانده از گورستان توجه بیشتری شود. حیاط کوچک فعلی واقع در شمال بقعه که مملو از قبر است، بنا بر عکس هوایی سال ۱۳۳۵، در جنوب محوطه مربع‌شکلی قرار دارد که توسط یک دیوار

سرتاسری محصور شده است (تصویر ۱۴). بنا بر تصویرهای جدیدتر و از جمله وضعیت سال ۱۳۴۳، این محوطه محصور تا بر بقعه پیش روی داشته و قطعه زمینی را شکل می‌داده که آثار کاشت درخت هم در بخش شمالی آن هویداست (تصویر ۱۵). بخش شمالی این محوطه یکپارچه در سال ۱۳۴۳ که در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ حصار مربع‌شکل دارد، در عکس هوایی سال ۱۳۵۴ به صورت بنایی ساخته‌شده با حیاطی در میان، قابل مشاهده است (تصویر ۱۵). این بنا مدرسه علوم دینی است که در شمال بقعه پنجه‌شاه و در جنوب گرمابه آقا شاه ساخته شده است. حیاطی که امروز باقی‌مانده گورستان قدیمی و متصل به ضلع شمالی بنای پنجه‌شاه است (تصویر ۷)، در عکس هوایی سال ۱۳۷۸ قابل مشاهده است و وضعیتی مشابه امروز دارد (تصویر ۲۵). در عین حال باید توجه داشت که محوطه محصور فوق‌الذکر که به مدرسه تبدیل شده، نیز می‌بایست بخشی از گورستان قدیمی باشد. بررسی عکس هوایی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۸ و ساختمان‌های تقریباً بزرگ مقیاسی که در شمال و شمال غربی بقعه قرار دارند، نشان می‌دهد که محدوده گورستان قدیمی احتمالاً پس از متروک شدن به محلی برای ساخت بناهای اداری و عمومی اختصاص داده شده است (تصویر ۱۶). این گورستان که در شمال و شمال غربی بقعه واقع بوده، از سوی شرق به گرمابه آقا شاه محدود می‌شده است. در تصویر (۷) (فضای شماره ۱۱) حیاط باقی‌مانده از گورستان قابل مشاهده است؛ به طوری که در شمال بقعه و جنوب مدرسه جدید قرار دارد و دقیقاً در پای مناره مجموعه واقع شده است. همچنین در همین تصویر (۷)، در ضلع جنوبی این حیاط نیز دو اتاق سه‌دری قرار دارد که آرامگاه‌های خصوصی و خانوادگی هستند (فضای شماره ۱۰). این دو اتاق و صفت میانشان در عین حال ساختاری پیوسته با بخش میانی مجموعه و فضای اصلی بقعه دارند. به نظر می‌رسد این پیوستگی حاصل تغییراتی در گذشته نه‌چندان دور در تبدیل این فضاها و یا افزوده شدن آن‌ها به مجموعه در جهت ترکیب با حیاط کوچک و یا محوطه‌ای باقی‌مانده از گورستان هستند؛ به طوری که گویی دو اتاق یا فضای واقع در شمال بقعه با تعبیه درهایی به حیاط کوچک شمالی و باقی‌مانده از گورستان ارتباط یافته‌اند.

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



•
•
•
•
•
•
•

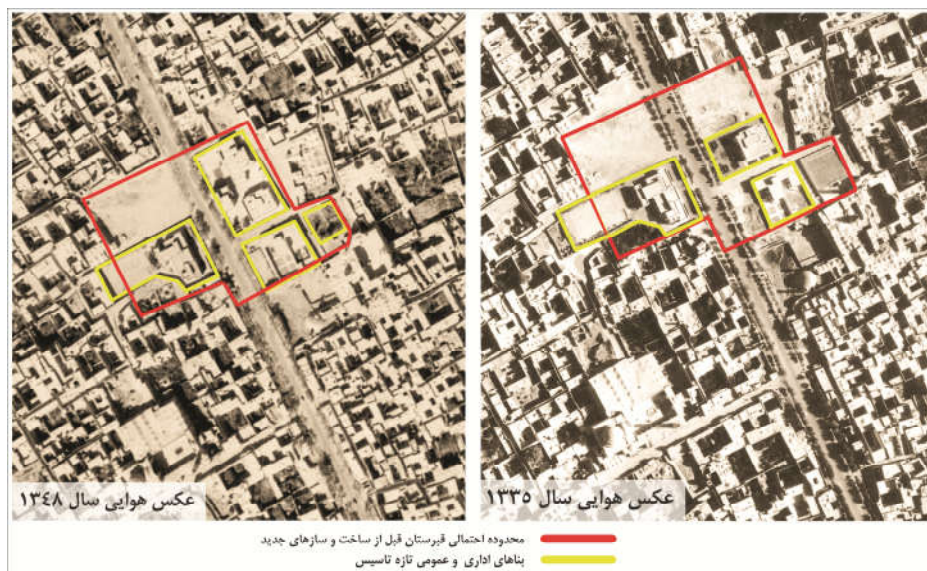


تصویر (۱۴): محدوده باقی مانده گورستان قدیمی در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ (نگارندگان)



تصویر (۱۵): مقایسه وضعیت حیاط کوچک (باقی مانده قبرستان قدیمی)

در عکس های هوایی ۱۳۴۳، ۱۳۴۵ و ۱۳۷۸ (نگارندگان)



تصویر (۱۶): تطبیق عکس هوایی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۴۸ و محدوده احتمالی گورستان قدیمی در گذشته
(نگارندگان بر اساس عکس‌های سازمان نقشه‌برداری کشور)

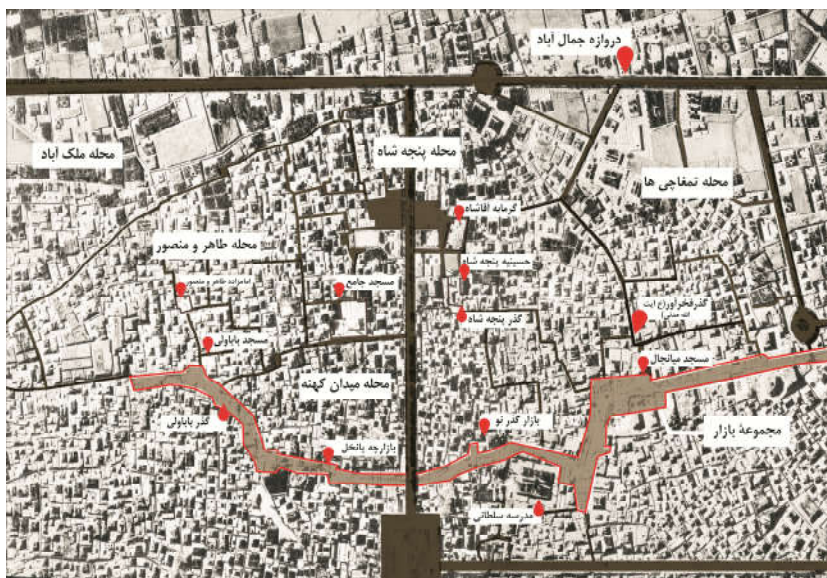
۲-۴. بقعه

بررسی عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و همچنین نقشه بازسازی شده کاشان نشان می‌دهد که بقعه بر سر راه معبری قرار دارد که مسجدجامع کهن را از سوی شرق به بخش میانی بازار در حوالی میانچال متصل می‌کند (تصویر ۱۷). این موضوع از بررسی متن دیولافوا هنگامی که از حوالی مسجدجامع در محله میدان کهنه به محل اقامتگاه خود در تلگراف‌خانه می‌رفته نیز فهم می‌شود. در واقع او با اشاره به مناره‌ای که موزائیک‌های قسمت زیرین آن همراه با آجرهای صیقلی یکرنگ حفظ شده بود و جلوه خوبی هم داشت (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۱۲-۲۱۳)، آشکار می‌کند که به احتمال فراوان، مناره دارای کاشی‌های (یا آجرهای) لعاب‌دار پنجه‌شاه را دیده است؛ زیرا این خصوصیات شرح داده شده توسط او، نه در مناره مسجدجامع وجود ندارد و نه در مناره زین‌الدین که نویسنده پیش‌تر به‌دقت آن را توصیف کرده است. عدم اشاره دیولافوا به بنای پنجه‌شاه می‌تواند به دلیل عدم ورود به آن باشد. در عین حال باید توجه داشت که مناره این مجموعه بنا بر وضعیتی که حتی تا دهه ۱۳۴۰ خورشیدی ادامه یافته و ناشی از عدم ساخت‌وساز در شمال بقعه بوده، از بیرون مجموعه به‌خوبی قابل مشاهده بوده است (تصویر ۱۴).

جدای از سابقه کهن تر گورستان که احتمالاً به سده ششم هجری قمری بازمی‌گردد و ممکن است هسته بسیار اولیه‌ای از اشکال معماری را نیز شامل شود، پیشینه مسجلی تر بقعه به‌واسطه دو

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...

قطعه کاشی محراب‌مانند تاریخ‌دارِ باقی‌مانده به نیمه سده دهم و سال ۹۵۶ق بازمی‌گردد. این شواهد در عین حال نشان از وجود زیارتگاهی دارای اهمیت در آن زمان دارد. از سوی دیگر، با استناد به توغ‌های موجود در حسینیه (تصویر ۱۸) که متعلق به نیمه اول قرن دوازده هجری قمری و دوره صفوی هستند (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۸۹: ۱۴۹)، معلوم می‌شود که از دوره یادشده در این محل، آیین عزاداری محرم برپا می‌شده است. وابستگی و نیاز آیین‌های یادشده به فضاهای باز شهری آشکار می‌کند که احتمالاً میدانچه متصل به زیارتگاه در شکل متقدم خود، مرکزی برای گردهمایی‌های مذهبی در جوار بقعه بوده است (تصویر ۱۹ و ۲۰). لذا می‌توان احتمال داد که پیش از آن، حسینیه فعلی به شکل میدانچه یا مرکز محله‌ای بوده که در کنار بقعه شکل گرفته و معابر اطراف آن، گذرهای اصلی عبور و مرور از مرکز محله بوده‌اند (تصویر ۱۹ و ۲۰).



تصویر (۱۷): محلات مجاور پنجه‌شاه و معابر و گذرهای موجود در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ (نگارندگان)



تصویر (۱۸): توغ‌های حسینیه پنجه‌شاه (نگارندگان)

کتیبه‌های ایوان اصلی زیارت که رو به صحن و یا حسینیۀ امروزی است، متعلق به دوران قاجاری است. به نظر می‌رسد در این دوره با بزرگ‌تر شدن زیارت و ساخت ایوان، وضعیت اصیل حسینیۀ فعلی و هشتی و سایر قسمت‌های آن شکل گرفته است. با توجه به نحوه ترکیب مناره با حسینیۀ در پلان و قرابت این دو قسمت از لحاظ تزئینات و کاشی‌کاری مشابه، می‌توان ساخت مناره فعلی را به دوره قاجار و هم‌زمان با شکل‌گیری حسینیۀ منتسب کرد. در این دوره، مجموعه گسترش پیدا کرد و به شکل مرکز محله پنجه‌شاه شامل آب انبار (با تزئینات سردر ورودی متعلق به قاجاریه)، کاروان‌سرا، گرمابه آقاشاه و شکل متأخر گذر با ۲۳ حجره درآمد. بنا بر برخی اقوال در همین حدود زمانی دست‌کم دو کارگاه شعرافی و ورتابی نیز شکل گرفته است (عطاریها، ۱۳۹۸).

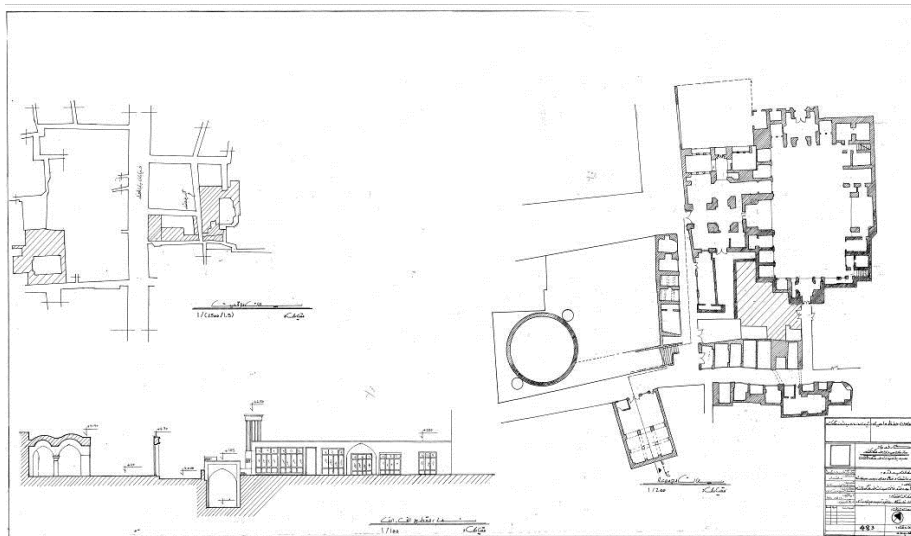
۳-۴. گذر پنجه‌شاه

مجموعه مرکز محله در بر یک گذر شرقی غربی قرار دارد که در غرب زیارت پنجه‌شاه با اندکی انحراف به سوی جنوب از کنار مسجد جامع و محله میدان کهنه نیز عبور می‌کند و قبل از مسجد باباولی به گذر اصلی شهر که در امتداد گذر بازار و به سوی دروازه درب فین است، منتهی می‌شود (تصویر ۱۷). سوی شرقی گذر هم‌جوار با زیارت پنجه‌شاه از طریق مجموعه‌ای از معابر به محدوده میانچال بازار کاشان منتهی می‌شود و از آن طریق به محلات تبریزی‌ها و طمق‌چی‌ها ارتباط می‌یابد. از این بابت، گذر یادشده را باید پس از گذر بازار و در نیمه شمالی شهر، مهم‌ترین راه ارتباطی تلقی کرد. زیارت پنجه‌شاه در محل تلاقی گذر یادشده و معبر دیگری است که این مرکز محله را از سمت شمال به گذر فخرآور (خیابان آیت‌الله مدنی) و دروازه جمال‌آباد یا حاجی جمال متصل می‌کرده است. این معبر از شرق گرمابه آقاشاه عبور کرده و در بر آن قرار داشته است. معبر یادشده در جنوب زیارت و پس از طی مسیر مشترک کوتاهی با گذر شرقی غربی هم‌جوار با بقعه ادامه یافته و سپس از طریق دو شاخه مجزا به بازار گذر نو و بازار پانخل متصل می‌شده است (تصویر ۱۷). برخی از بخش‌های این معابر در اثر ساخت خیابان‌های باباافضل و باب‌الحوائج خیابان تخریب شده‌اند. اما جایگاه آن‌ها در نقشه بازسازی‌شده کاشان اواخر دوره قاجار قابل مشاهده است (تصویر ۴). اتصال این معابر از یک سو به زیارت پنجه‌شاه و از سوی دیگر به دو راسته مهم گذرنو و پانخل که در امتداد بازار کاشان هستند، جایگاه محله پنجه‌شاه را در ساخت فضایی کاشان پیش از دوران مدرن آشکار می‌کند (تصویر ۴)؛ همچنین جایگاه مرکز این محله را که با واسطه‌ای کوتاه با عناصر مهم شهری کاشان ارتباط داشته، روشن می‌کند.

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



بررسی وضع معماری بقعه و بناهای متصل به آن نشان می‌دهد که محور شمالی جنوبی که بقعه بر سر راه آن قرار دارد در گذشته و احتمالاً برای ارتباط وسیع‌تر آن با فضای شهری، دو شاخه شده و از شرق و غرب بقعه عبور کرده است. در وضعیت اولیه، شاخه شرقی از مقابل ایوان رو به شرق بقعه عبور می‌کرده و به سوی شمال امتداد می‌یافته است؛ مقصود همان محلی است که در حال حاضر حسینیه و یا صحن بقعه است و قبلاً یک میدان شهری بوده است. باید توجه داشت که این میدان نیز بر روی بخشی از گورستان ساخته شده و سنت تدفین در آن تا زمان حاضر نیز ادامه یافته است. تبدیل فضای گورستان به میدانی در مقابل ایوان بقعه، بخشی از چگونگی شکل‌گیری و توسعه زیارتگاه‌های شیعیان در سده‌های گذشته است. این میدان‌ها احتمالاً در ابتدا صورتی ساده از یک فضای شهری داشته‌اند و سپس بسته به نیاز و کارکردی که بر عهده می‌گرفته‌اند، عناصری به آن‌ها افزوده می‌شده است. بررسی عکس‌های هوایی سال ۱۳۵۴ و ۱۳۶۱ نشان می‌دهند که میدان یادشده تا دهه ۱۳۶۰ مسقف نبوده و احتمالاً به کمک داربست، روی آن را در مواقع نیاز می‌پوشانده‌اند (تصویر ۲۰).



تصویر (۱۵): وضعیت بقعه و وضعیت عناصر اطراف (پرونده ثبتی، سال ۱۳۸۰)

شاخه غربی محور شمالی جنوبی از مقابل درگاه ورودی غربی بقعه عبور می‌کرده است و بعد از محدوده بقعه با انحراف به سمت شرق با محور پیشین ترکیب شده و از منتهی‌الیه شرقی گورستان و بعدها گرمابه آقا شاه به سوی شمال امتداد می‌یافته است. شاخه غربی محور یادشده برخلاف شاخه شرقی، صاحب میدانی بر سر راه خود نشده است و در عوض شکل‌گیری گونه

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹



دیگری از فضای شهری را شاهد بوده است. بدین ترتیب سرتاسر لبه غربی بقعه به صورت گذری سرپوشیده درآمده است تا بستری برای فعالیت‌های تجاری مرکز محله باشد (تصویر ۱۹).

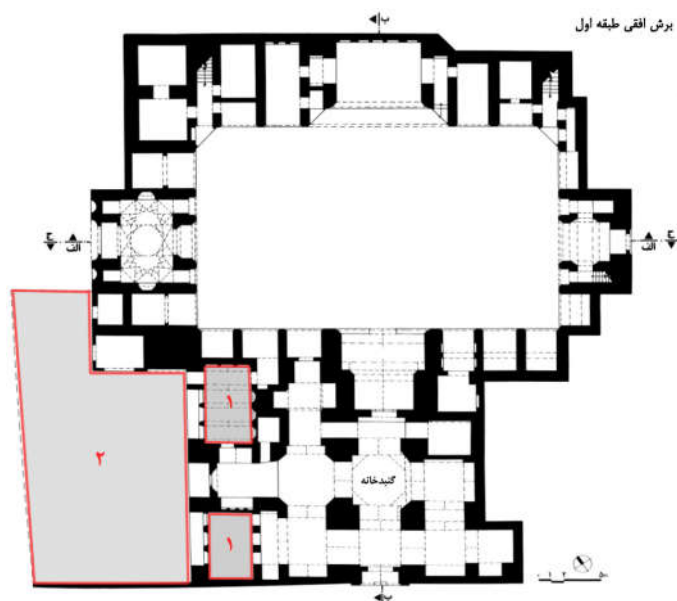


تصویر (۱۶): مقایسه تطبیقی عکس‌های هوایی سال ۱۳۵۴ و ۱۳۶۱ (نگارندگان)

دقت در جزئیات عکس هوایی سال ۱۳۳۵ نشان می‌دهد که طاق بلندی در امتداد گذر سرپوشیده واقع در غرب بقعه و دقیقاً در سمت غرب گنبد رک واقع شده است (تصویر ۱۴). در جنوب این طاق بلند، چند طاق کوچک‌تر هم دیده می‌شود. اما بعد از طاق بلند مقابل گنبد رک که باید در سمت غرب آن، ایوان ورودی بقعه از جانب گذر سرپوشیده واقع شده باشد، امتداد طاق‌های گذر سرپوشیده قابل مشاهده نیستند. به نظر می‌رسد این بخش گذر به همراه یکی از اتاق‌های واقع در شمال بقعه که آن را به حیاط کوچک باقی‌مانده از گورستان متصل می‌کند، با سقفی مسطح پوشیده شده‌اند. دقت در عکس هوایی سال ۱۳۵۴ نشان می‌دهد که سقف کل گذر واقع در غرب بقعه تخریب شده است. علاوه بر این، حجره‌های احتمالی واقع در شمال طاق بلند مقابل گنبدخانه و واقع در بر غربی گذر یادشده نیز تخریب شده‌اند (تصویر ۲۰). این موضوع می‌تواند با مداخلات در محدوده زمین باز وسیع واقع در غرب بقعه مرتبط باشد. عکس یادشده در عین حال نشان می‌دهد که گوشه شمال غربی بقعه که قبلاً سقف مسطحی هم‌تراز با قسمت شمالی گذر فوق‌الذکر داشته است، تعمیر شده و سقف اتاق واقع در موضع یادشده با اتاق متناظرش در شمال شرقی گنبدخانه اصلی به صورت هماهنگ ساخته شده است. از اینکه این

مورد بازسازی یک وضعیت قبلی است یا الحاق است، اطلاع دقیقی نداریم. اما بررسی پلان بقعه نشان می‌دهد که در شمال گنبدخانه دو اتاق و یک راهرو در میان آن‌ها، صحن سرپوشیده و بر نقش زیارتگاه و... مطالعه مرکز محله پنجه‌شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و...

شبستانی شکل بقعه را به حیاط کوچک باقی مانده از گورستان پیوند می‌داده‌اند. این دو اتاق، مقابر خانوادگی هستند و به نظر می‌رسد زمانی که اطلاع دقیقی از آن در دست نیست، در شمال بقعه اصلی و بر روی بخشی از گورستان مجاور بنا ساخته شده‌اند (تصویر ۲۱).



تصویر (۱۷): وضعیت دو اتاق مقابر خانوادگی در شمال گنبدخانه و حیاط کوچک باقی مانده از گورستان (نگارندگان)

۱. دو اتاق: مقابر خانوادگی، ۲. حیاط کوچک باقی مانده از گورستان قدیمی
بر این اساس، مرکز محله هر دو فضای شهری میدان و گذر را در بر داشته تا زمینه‌ساز توسعه فعالیت‌های تجاری و اجتماعی باشد. گذر پنجه‌شاه به صورت سرپوشیده و دارای طاق و چشمه بوده است. این موضوع در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ به وضوح دیده می‌شود. گذر یادشده مجموعه را به بستر شهری پیرامون متصل می‌کند. این گذر از سوی جنوب غرب به محله میدان کهنه و از سوی شمال شرق به محله تمغاچی‌ها راه داشته است (تصویر ۱۷). در گذشته، این گذر شامل ۲۳ واحد خدماتی تجاری بوده و هم‌اکنون تعدادی از حجره‌های آن دایر است. اما پوشش گذر که دست‌کم تا سال ۱۳۸۰ یکی دو طاق آن برپا بوده، به کلی تخریب شده است. همان طور که عکس هوایی دهه‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ نشان می‌دهد، بخشی از گذر در جنوب بقعه نیز مسقف بوده است (تصویرهای ۱۴، ۱۵ و ۲۲). نقشه‌ای از محدوده بقعه و مرکز محله پنجه‌شاه که در ابتدای دهه ۱۳۸۰ و بر اساس اطلاعات شفاهی از سال ۱۳۵۱ تهیه شده (تصویر ۳۰)، نشان می‌دهد که سقف

بخشی از گذر که در جنوب بقعه واقع است، باقی مانده و بخش واقع در غرب آن تخریب شده است. عکس‌هایی از خرداد ۱۳۸۰ نشانگر آن است که بخشی بسیار محدود از طاق گذر و همچنین سقف‌های مسطح الحاقی هنوز در بخش‌هایی از گذر قابل مشاهده بوده‌اند (تصویر ۲۳).



تصویر (۱۸): مقایسه تطبیقی عکس‌های هوایی سال‌های ۱۳۳۵ (بالا چپ)، ۱۳۵۴ (بالا وسط) و ۱۳۹۷ (بالا راست) با عکس‌های مرتبط با آنها و وضعیت گذر پنجه‌شاه (نگارندگان)



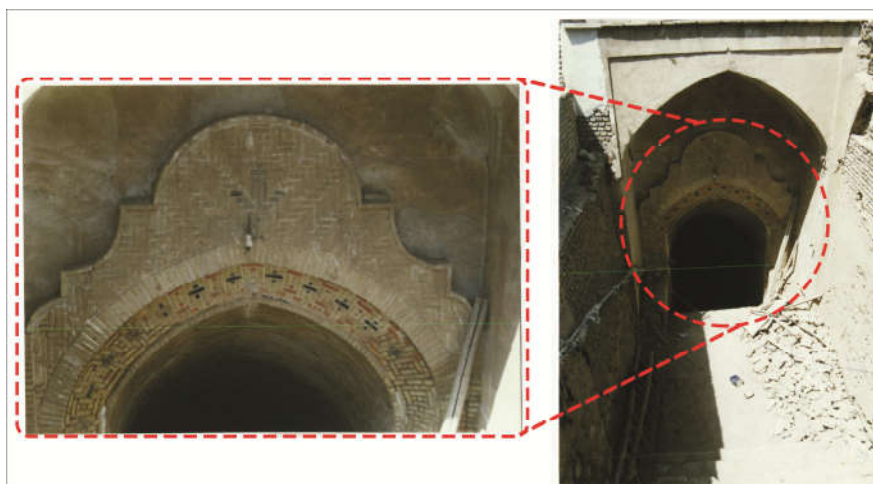
تصویر (۱۹): سقف باقی‌مانده گذر سال ۱۳۸۰ (گزارشات مربوط به ثبت بنای تاریخی مرکز محله پنجه‌شاه، ۱۳۸۰)

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...

۴-۴. آب‌انبار و کاروان‌سرا

دردوره پهلوی و در اواخر دهه ۱۳۲۰ش، به واسطه ساخت خیابان باباافضل، محله پنجه‌شاه به دو پاره تقسیم شده است. در اثر این رخداد، قسمت‌های غربی بنایی که به کاروان‌سرا شهرت دارد، از بین رفته و بخش‌های وسیعی از گورستان نیز به تدریج به مراکز دولتی تبدیل شده است. بررسی عکس‌های هوایی نشان می‌دهد که محدوده کاروان‌سرا که آب‌انبار هم در آن قرار گرفته، از سطح خیابان تازه تأسیس پایین‌تر است. شواهد این موضوع در بررسی میدانی نیز قابل مشاهده است. هنوز هم آب‌انبار مجموعه در سطحی پایین‌تر از کوچه و خیابان است و از این لحاظ نحوه قرارگیری آن در مجموعه با بیشتر آب‌انبارهای استوانه‌ای شکلی که طاقی بزرگ بر روی آن‌ها ساخته شده، تفاوت دارد. سردر این آب‌انبار، دارای کاشی‌کاری معقلی است و مخزن آن، که شکلی استوانه‌ای دارد، با یک پوشش گنبدی آجری در غرب مجموعه و با فاصله از گذر قرار دارد و از سطح معابر نیز پایین‌تر است. بادگیرهای آب‌انبار که در دو طرف مخزن قرار دارد، در گذشته تزیینات گچی داشته‌اند (نراقی، ۱۳۸۳: ۱۲۰). آب‌انبار متصل به بخش شمالی جنوبی گذر سرپوشیده پنجه‌شاه است که در غرب بقعه واقع شده و سردر راه‌پله آن، که هنوز هم خوشبختانه موجود است، در بر گذر یادشده و در نزدیکی محل تقاطع آن با گذر شرقی غربی واقع در جنوب بقعه واقع شده است (تصویر ۲۴). روشن است که راه‌پله باید در امتداد سردر باشد و لذا باید جایی نزدیک و به موازات بخش شرقی غربی گذر قرار گرفته باشد. در عین حال، بررسی دو عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۳ سازه‌های دارای پوشش طاقی را در شرق مخزن آب‌انبار و موازی راه‌پله نشان می‌دهد که امروز اثری از آن‌ها مگر تلی از خاک باقی نمانده است و اطلاع دقیقی از کارکرد آن‌ها نیز نداریم (تصویر ۱۴ و ۱۵). این ساختار L شکل طوری در نسبت با دو گذر عمودبرهم و طاق بزرگ مخزن آب‌انبار قرار گرفته است که گویی به هر دو گذر راه دارد. در گوشه پایین و دست راست این سازه و دقیقاً در محل تقاطع دو گذر شمالی جنوبی و شرقی غربی حیاط کوچکی قابل تشخیص است که دقت در جزئیات درون آن، نشان از ورود درگاهی قوسی شکل در دیواره غربی‌اش دارد. این درگاه باید ورودی راه‌پله آب‌انبار باشد که هنوز هم موجود است و با چند پله و دیواره‌هایی آسیب‌دیده به گذر پنجه‌شاه متصل است. لذا عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ترکیبی از ورودی یک آب‌انبار شبیه به آب‌انبار موجود در بازار گذر نو را آشکار می‌کنند که در آن، از راسته بازار می‌توان به درون حیاطی محصور راه یافت و سپس از سردر راه‌پله وارد پلکان و سپس پاشیر

شد (تصاویر ۱۴ و ۱۵ و ۲۵). سازه L شکل واقع در غرب آب‌انبار که تصویری از طاق‌های فروریخته آن در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۵۴ قابل مشاهده است (تصویر ۲۲)، ممکن است ترکیبی مشابه برخی نمونه‌ها را در کاشان یادآور شود که بنایی دیگر با کاربری صنعتی و یا تجارت‌خانه با آب‌انبار ترکیب شده‌اند و نمونه‌اش را می‌توان در آب‌انبار و تجارت‌خانه حاج حسین صباغ در گذری به همین نام در جنوب بالابازار مشاهده کرد. هرچند در این مورد اطلاعاتمان ناچیز است و بررسی بیشتر نیازمند پیگردی‌های محلی است، باید توجه داشت که سازه مورد اشاره در سطحی بالاتر از کف کاروان‌سرا واقع شده و بدین ترتیب می‌توان محدوده واقع در غرب بخش شمالی جنوبی گذر مسقف پنجه‌شاه را شامل یک آب‌انبار ترکیب شده با بنایی دیگر و همچنین محدوده فضای گشوده‌ای دانست که گفته می‌شود کاروان‌سرا بوده است.



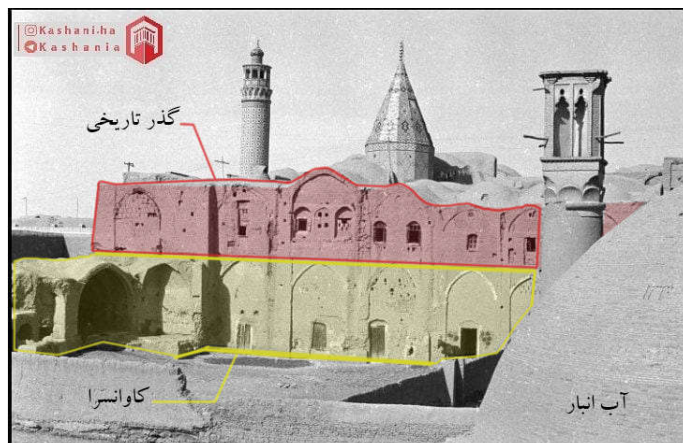
تصویر (۲۰): سردر و ورودی آب‌انبار (گزارشات مربوط به ثبت بنای تاریخی مرکز محله پنجه‌شاه، ۱۳۸۰)



تصویر (۲۵): مقایسه وضعیت ورودی آب‌انبار از گذر پنجه‌شاه در تصاویر هوایی سال ۱۳۳۵، ۱۳۴۳ و ۱۳۵۴

(نگارندگان)

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



تصویر (۲۶): شکل و وضعیت گذر پنجه‌شاه در حدود سال ۱۳۳۵

(منبع اصلی عکس نامشخص، منبع اتخاذ عکس: اینستاگرام)

اگرچه عکس‌های هوایی دهه‌های ۳۰، ۴۰ و ۵۰ و دقت در ساخته‌های اطراف و طول سایه‌ها گود بودن محدوده‌ای در غرب بخش شمالی جنوبی گذر پنجه‌شاه را نمایان می‌کنند، تصویر دیگری که جبهه غربی بقعه و عناصر متصل به آن و از جمله آب‌انبار را نشان می‌دهد، اطلاعات بیشتری دارد (تصویر ۲۶). تصویر یادشده وضعیت بقعه، گذر، آب‌انبار و بخش‌های باقی‌مانده کاروان‌سرا را در دوره پهلوی نشان می‌دهد. منبع این عکس، هنوز نامشخص است؛ اما از بررسی‌های صورت‌گرفته و تطبیق آن با عکس‌های هوایی دهه‌های متفاوت (تصویرهای ۱۵ و ۲۲)، به نظر می‌رسد به همان دهه ۱۳۳۰ تعلق دارد. بررسی این عکس و دقت در زاویه عکس‌برداری نشان می‌دهد که عکاس در سطح بالاتری نسبت به کف قابل مشاهده در عکس قرار داشته است. علاوه بر این، عکاس در غرب گنبد آب‌انبار ایستاده است؛ بر اساس عکس هوایی سال ۱۳۵۴، دقیقاً همان‌جایی که ساختمانی در بر خیابان باباافضل و در منتهی‌الیه زمین بایر باقی‌مانده در غرب مجموعه قرار دارد (تصویر ۱۵). علاوه بر این، عکس هوایی از دهه ۴۰ سایه پرننگی در بر خیابان باباافضل را نشان می‌دهد (تصویر ۱۵ و ۱۶) که می‌تواند نشانه خوبی از عمق محوطه پیش روی عکاس دانسته شود؛ به‌خصوص که ردی از خاکریزی درون این گودال از گوشه جنوبی زمین که دقیقاً در بر خیابان است، در همین عکس دیده می‌شود. به نظر می‌رسد محوطه گود مجاور خیابان باباافضل که در دهه ۳۰ دست‌نخورده و گود بوده، طی سال‌های نیمه اول دهه ۱۳۴۰ خاک‌ریزی شده و سپس زیر ساخت‌وساز رفته است؛ به‌طوری که در عکس سال ۱۳۵۴ بنایی در آن ساخته شده است (تصویر ۲۰). لذا ترکیب قابل مشاهده در تصویر (۲۶)، بعد

از این تاریخ دیگر قابل مشاهده نبوده است؛ به عبارت دیگر، خیابان بابا افضل در سطح بالاتری نسبت به محوطه غربی مجموعه شهری پنجه‌شاه احداث شده است؛ یا درست‌تر اینکه بگوییم این محدوده واقع در غرب مجموعه، داخل گودالی قرار داشته است. همین امر سبب شده بخش وسیعی از محوطه دربردارنده آب‌انبار و کاروان‌سرا و طبقه زیرین بقعه، برای دسترسی راحت‌تر به خیابان در دهه‌های بعد، با سطح تراز ارتفاعی خیابان هماهنگ شوند.

اما تصویر (۲۶) نکته مهم‌تری را نیز آشکار می‌کند. ارتفاع دیواره خشتی انتهای تصویر به اندازه دو طبقه است و عکس که هماهنگ با عکس هوایی سال ۱۳۳۵ است، علی‌القاعده باید جداره غربی بخش شمالی جنوبی گذر پنجه‌شاه را نمایش دهد. لذا پنجره‌های موجود ردیف بالا در دیوار خشتی باید پنجره‌های حجره‌های جبهه غربی گذر یادشده باشند. تصویر آشکار می‌کند که زیر این حجره‌ها نیز فضاهایی وجود داشته است. دست‌کم این ردیف حجره‌های اشکوب زیرین در سمت شمال و در جهت عمود بر راستای گذر و حجره‌های فوق‌الذکر جداره گذر یادشده ادامه یافته‌اند. لذا درون محوطه گودی که از آن صحبت شد، فضای مفصلی شامل یک حیاط و حجره‌ها یا اتاق‌هایی در پیرامون حیاط وجود داشته است که مردم آن را به‌عنوان کاروان‌سرای پنجه‌شاه می‌شناسند؛ هرچند ردی از این نام در منبعی تاریخی یافت نشده است. عکس همچنین دیوارهای چینه‌ای را نشان می‌دهد که محوطه یادشده را به محدوده‌های کوچک‌تری تقسیم کرده‌اند؛ این می‌تواند اقدامی متأخر تلقی شود. اینکه این فضای بزرگ، کاروان‌سرای تجاری بوده و یا مرکزی برای تولیدات صنعتی محلی، ممکن است حدس‌هایی در جهت کاربری و جایگاه فضای مورد نظر باشد. اما تصویر تاریخی دیگری که در کتاب ماکسیم سیرو منتشر شده به سال ۱۹۴۹ (۱۳۲۸) معرفی شده است و وضعیت محدوده را پیش از عکس سال ۱۳۳۵ نشان می‌دهد، اطلاعات دیگری را آشکار می‌کند (تصویر ۲۷). در این عکس که به نظر می‌رسد قبل از ساخت خیابان بابا‌افضل تهیه شده، عکاس به اندازه قابل توجهی دورتر و در غرب مجموعه و آب‌انبار ایستاده است؛ چنان‌که آب‌انبار نه در پیش‌زمینه تصویر که در میانه آن قرار دارد. اما زاویه و جهت با تصویر متأخرتر از مجموعه (تصویر ۲۶)، یکسان و یا نزدیک به آن است و عکاس احتمالاً در جنوب و همچنین غرب نقطه‌ای ایستاده که عکاس دهه ۱۳۳۰ (تصویر ۲۶) ایستاده بوده است. محوطه گود در تصویر سیرو، وضعیتی دست‌نخورده دارد و از این نظر بسیار واجد اهمیت است. محوطه چند درخت را نیز شامل می‌شود و به نظر می‌رسد جوی آبی نیز در تصویر قابل مشاهده است. لذا گود بودن محدوده را می‌بایست به نحوه مطالعه مرکز محله پنجه‌شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و...

دسترسی به آب نسبت داد. محدوده‌های گود و دارای دسترسی به آب قنات از طریق نهر جاری در کاشان مسبوق به سابقه است و نمونه‌هایی از جمله سیپک ملاعبدالباقی و سیپک دیگری در شمال مسجد میرنشانه را می‌توان به ترتیب نمونه‌های طراحی شده و یا آزادتر آن دانست. علاوه بر این، محدوده گودتر از سطح زمین و به قدر کافی بزرگ و دارای درخت و جوی آب، در فتاحه درب باغ نیز وجود داشته است؛ هرچند ما دقیقاً از کارکرد آن اطلاعی نداریم. اگر این گوناگونی تأسیسات قرارگرفته در سطحی پایین‌تر از معابر را مد نظر قرار دهیم، فضای واقع در غرب زیارت پنجه‌شاه نیز باید یک نوع از آن به شمار آید. در اینجا این فضای باز احتمالاً با صورتی از یک کاروان‌سرای شهری ترکیب شده است. همین تصویر (۲۷) و همچنین تصویر (۲۸) (چپ) شکل اصلی بادگیرهای آب‌انبار را قبل از سال ۱۹۴۹ میلادی (۱۳۲۸ شمسی) نشان می‌دهد که با شکل بازسازی‌شده فعلی آن (تصویر ۲۸ راست) متفاوت است.



تصویر (۲۷): وضعیت قدیمی مرکز محله پنجه‌شاه و مناره (Siroux, 1949)



6. — Tour de ventilation de l'ab-ambar sis près de l'imam-zadeh Pendjé.



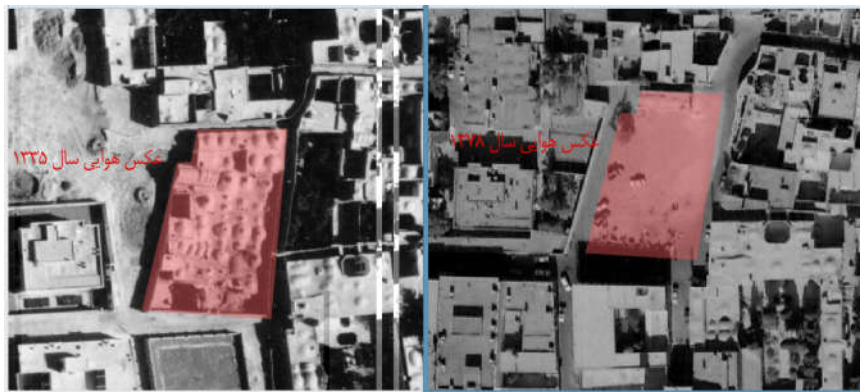
تصویر (۲۸): سمت راست: وضعیت فعلی بادگیر آب‌انبار (نگارندگان) سمت چپ: همان (Siroux, 1949)

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹



۵-۴. گرمابه آقا شاه

گرمابه آقا شاه که در شمال زیارتگاه واقع بوده، در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ دیده می‌شود (تصویر ۱۴ و ۱۶). این حمام در سال‌های بعد به کلی تخریب شده و اکنون از محوطه آن به‌عنوان پارکینگ استفاده می‌شود. این گرمابه دارای دو باب حمام کوچک و بزرگ بوده و پایه‌های ستون سنگ مرمر و سرپینه بسیار بزرگی داشته و ورودی آن با چند پله به سطح معبر متصل می‌شده است (عطارها، ۱۳۹۸). گفته می‌شود که حمام یادشده از نظر بزرگی و فضای درونی با حمام خان در بالابازار کاشان قابل مقایسه بوده است. این موضوع با بررسی تصویر بام حمام در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ محتمل به نظر می‌رسد (تصویر ۲۹).



تصویر (۲۹): وضعیت مکان گرمابه آقا شاه در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۷۸ (نگارندگان)

۶-۴. سایر عناصر

بر اساس بررسی صورت‌گرفته، مرکز محله پنجه‌شاه در بردارنده کارگاه‌های تولیدی نیز بوده است. از جمله مصاحبه با مطلعان محلی روشن می‌کند که کارگاه‌های ورتابی و شعربافی در جوار مرکز محله و در ضلع شمال غربی حمام آقا شاه وجود داشته که هم‌زمان با تخریب بنای حمام، به کلی تخریب شده‌اند (عطارها، ۱۳۹۸). دیگر بنای این مجموعه، مسجد پنجه‌شاه متعلق به دوره قاجار است که در گذر منتهی به زیارت پنجه‌شاه قرار گرفته و دارای پوشش‌هایی به‌صورت طاق و چشمه است و تقریباً یک‌چهارم آن را شبستان تشکیل می‌دهد (نراقی، ۱۳۸۳). به گفته اهالی محل، این مکان در ابتدا فقط مسجد بوده و در دهه‌های اخیر، چندین خانه در اطراف آن تخریب و به حیاط و سپس به حسینیه تبدیل شده است (تصویر ۳۰).

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...

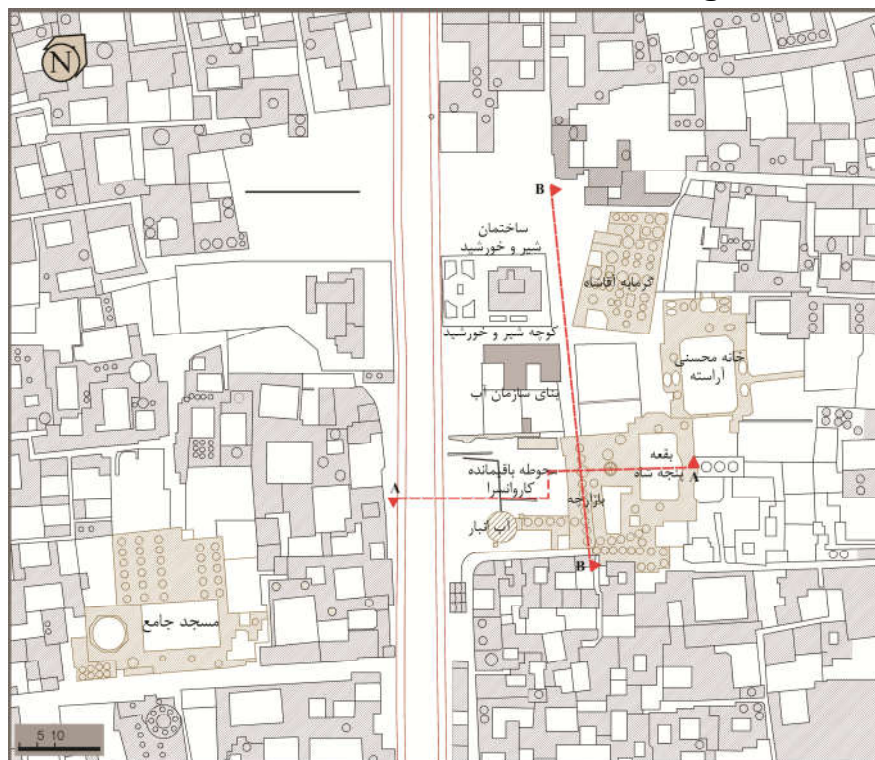


تصویر (۳۰): مسجد پنج‌شاه و کروکی موقعیت آن (گزارشات مربوط به ثبت بنای تاریخی مرکز محله پنج‌شاه، ۱۳۸۰)

۵. بازیابی وضعیت اصیل مرکز محله پنج‌شاه

بنا بر بررسی‌های صورت‌گرفته مشخص شد که بنای اولیه و اصلی بقعه، درون گورستانی قدیمی شکل گرفته است. این گورستان قدیمی وسیع بوده، چنان‌که آرامگاه راوندی در سوی دیگر محله را نیز در بر می‌گرفته است (تصویر ۱۳). نقشه بازسازی‌شده کاشان قدیم که وضعیت شهر قبل از مداخلات دوره پهلوی را نشان می‌دهد، بازتاب‌دهنده وسعت و اهمیت این گورستان در آن دوره است (تصویر ۴). بنای بقعه پنج‌شاه در جوار این گورستان نیز احتمالاً به دلیل موقعیت این بخش و ارتباط آن با دروازه‌ها و گذرهای اصلی شهر در آن زمان و همچنین همجواری با نقاط ارزشمندی نظیر مسجد جامع شکل گرفته است. در دوره صفویه، بقعه زیارتگاهی دارای اعتبار محسوب می‌شده که فضای باز مجاورش حداقل از اواخر دوره صفوی محل برگزاری آیین‌های عزاداری بوده است. در دوره قاجار، مجموعه مورد نظر با مرکزیت بقعه و بازارچه و گذر پنج‌شاه و میدانچه یا حسینیه با عناصر خدماتی جدیدی نظیر گرمابه آقاشاه، کاروان‌سرا و آب‌انبار تکمیل شده است (تصویر ۳۱). این وضعیت که تا دهه‌های نخست دوره پهلوی نیز ادامه یافته، کامل‌ترین وضعیت محدوده شهری مورد نظر را بازنمایی می‌کند. پس از این، در دوره پهلوی و با ساخت خیابان باباافضل، بهره‌گیری از اراضی گورستان جهت ساخت بناهای دولتی آغاز شده و علاوه بر این، برخی عناصر مرکز محله همچون کاروان‌سرا تخریب شده‌اند. این جریان در دهه‌های بعد، با تخریب حمام و گذرهای سرپوشیده پیرامون بقعه و همچنین مسقف شدن صحن زیارتگاه ادامه یافته است. در حقیقت می‌توان مشاهده کرد که طی چند دهه اخیر و با ساخت خیابان و تغییر ساخت فضایی شهر، مرکز محله پنج‌شاه از یک مرکز شهری دارای فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی و همچنین

مذهبی و آیینی به مرکزی جهت فعالیت‌های مذهبی و گاه آیینی تبدیل شده است. به نظر می‌رسد شروع این رخدادهای ساخت خیابان‌های جدید و تبدیل آن‌ها به مراکز اصلی شهر رابطه مستقیم دارد. بر این اساس، وضعیت محدوده مورد نظر در نیمه دهه ۱۳۳۰ به صورت ترکیب شهری مندرج در تصویر (۳۱) درآمده است.



تصویر (۳۱): بازسازی نقشه شهری مرکز محله و عناصر اطراف در سال ۱۳۳۵ (نگارندگان)

خیابان باباافضل که در جوار مجموعه احداث شده، بیشترین عامل تغییر چهره و خصوصیات مرکز محله پنجه‌شاه بوده است. به نظر می‌رسد این خیابان در گام نخست به تخریب کاروان‌سرا و ترکیب فضایی سوی غربی مرکز محله دامن زده و سپس با پیدا کردن نقش خود به عنوان یک مرکز شهری جدید، مراکز محله‌های مجاور را از رونق اقتصادی و اجتماعی تهی و آن‌ها را منزوی کرده است. ساخت‌وساز در امتداد خیابان یادشده و همچنین بر روی اراضی گورستان قدیمی نیز در ادامه به تغییر چهره بخش میانی محله منجر شده است.

در ادامه، این تغییر و تحولات به نواحی بلافضل زیارتگاه نزدیک شده و عناصر مهمی پنجه‌شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و... همچون گذر تاریخی مسقف نیز تخریب شده‌اند و صحن نیز جایگاه خود به عنوان یک فضای

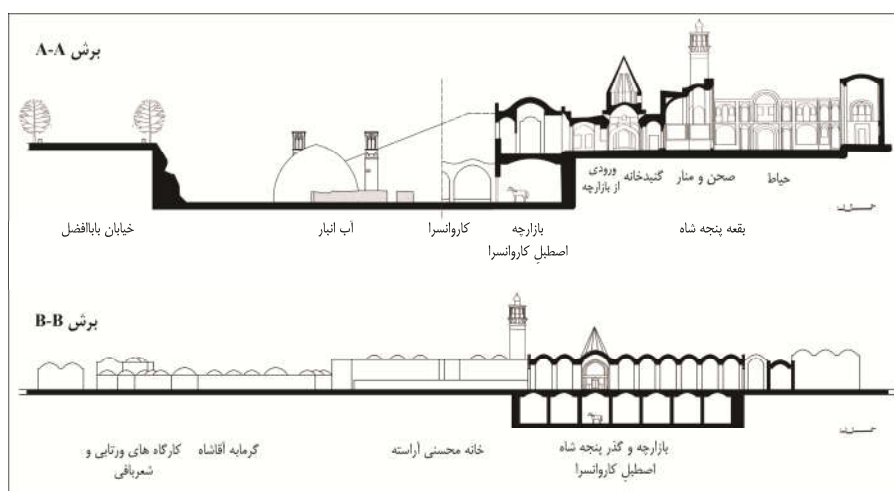
مطالعه مرکز محله

پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...

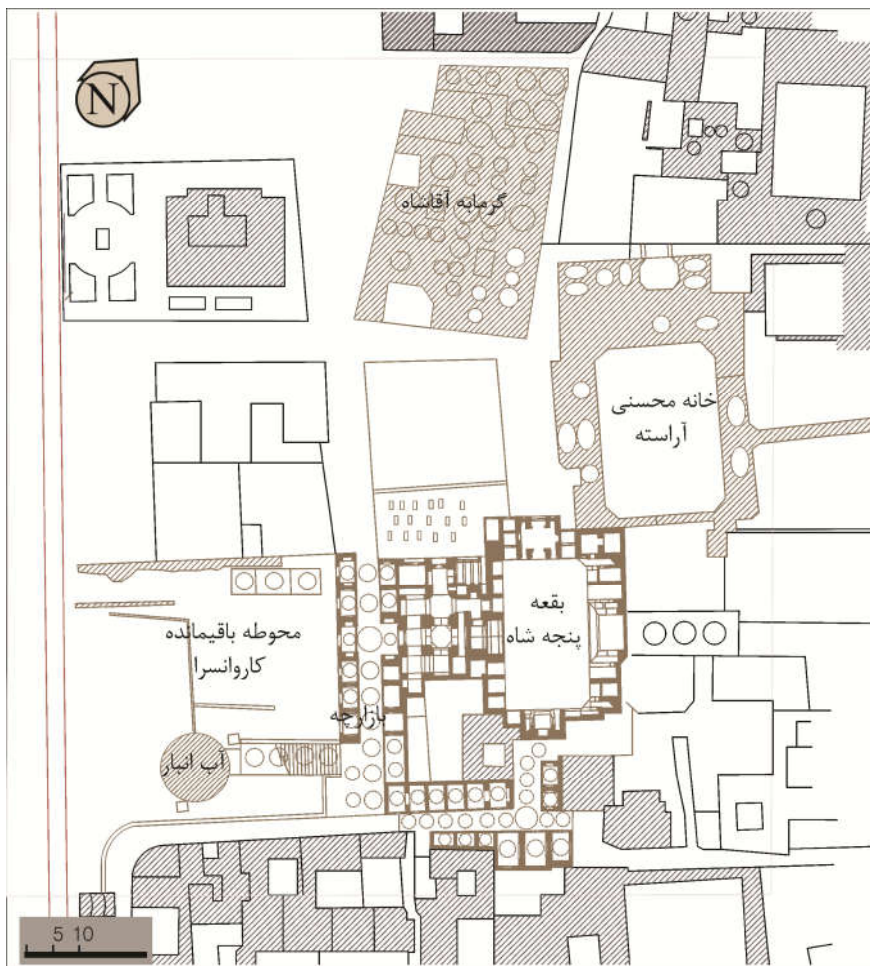


-
-
-
-
-
-
-
-

شهری را از دست داده است. از اواخر دوره پهلوی، اهمیت یافتن خیابان باباافضل و پررنگ شدن نقش تجاری آن و متروک شدن کاوانسرا و گرمابه، به تغییر وضعیت بخش غربی مجموعه منجر شده و ضمن تخریب بخش‌های وسیعی از کاروانسرا، حمام نیز تخریب و زیر لایه‌های خاک دفن شده است. این وضعیت در عکس‌های هوایی دهه‌های ۵۰ و ۷۰ و ۹۰ قابل مشاهده است (تصاویر ۳، ۱۵، ۲۰ و ۲۵). از جمله تغییرات قابل اشاره می‌توان به احداث بناهایی نظیر پاساژ در حریم آب‌انبار و در بر خیابان و همچنین مدرسه طلاب در شمال بقعه اشاره کرد که هر دو در تغییر چهره مرکز محله تأثیر قابل توجهی داشته‌اند. از تغییرات همین دهه‌ها می‌توان به تخریب بخش‌هایی از آب‌انبار و بازسازی غیراصولی بادگیرهای آن (تصویر ۲۸)، الحاق شدن بخش‌هایی به بقعه شامل شبستان زنانه و مسقف کردن صحن یا حسینیه (تصویر ۷)، مرمت ایوان آجری اصلی بقعه و تخریب گلدسته‌های باقی‌مانده آن و آینه‌کاری بخش‌های داخلی بقعه اشاره کرد. لذا وضعیت پیش از این تغییرات را که به نظر می‌رسد نتیجه تغییر و تحولات و توسعه مجموعه در دوره قاجار است و تا دهه‌های اولیه سده حاضر نیز ادامه داشته، می‌توان به‌عنوان کامل‌ترین وضعیت مجموعه بازشناسی کرد. این وضعیت به‌صورت نقشه شهری و برش، بازیابی و در تصویرهای ۳۱، ۳۲ و ۳۳ نمایش داده شده است.



تصویر (۳۲): بازسازی برش‌های وضعیت مرکز محله و عناصر اطراف در سال ۱۳۳۵ (نگارندگان)



تصویر (۳۳): نقشه بازسازی وضعیت مرکز محله پنجه‌شاه و حجره‌های بازارچه در سال ۱۳۳۵ (نگارندگان)

نتیجه‌گیری

مجموعه پنجه‌شاه در دهه‌های اول سده حاضر، یک مرکز شهری مهم در جوار مسجدجامع و در نزدیکی بازار کاشان بوده است. بررسی‌های انجام‌شده نشان از آن دارد که شروع نخستین تغییرات در این مرکز به برنامه‌های توسعه شهری درون محدوده تاریخی کاشان مرتبط است؛ برنامه‌هایی همچون ساخت‌وساز بناهای عمدتاً دولتی در محدوده گورستان قدیمی و مهم‌تر از آن، ساخت خیابان باباافضل به‌عنوان یکی از خیابان‌های ساخته‌شده در محدوده تاریخی شهر.

به نظر می‌رسد ساخت این خیابان‌ها و تعریف مراکز شهری جدید در امتداد آن‌ها، مرکز محله پنجه‌شاه را نیز در حاشیه قرار داده است؛ زیرا این معابر جدید باعث شده‌اند که گذرهای مهمی

مطالعه مرکز محله پنجه‌شاه کاشان با تأکید بر نقش زیارتگاه و...

که ارتباط‌دهنده مراکز محلات و سایر نقاط شهر تاریخی بوده‌اند، نقش کم‌رنگ‌تری بر عهده بگیرند. تأثیر مستقیم آن را می‌توان در کاسته شدن از اهمیت گذر مسقف پنجه‌شاه و زوال تدریجی آن جستجو کرد. این موضوعی است که در مورد پاره‌ای عناصر دیگر همچون کاروان‌سرا نیز قابل مشاهده است. در عین حال، برخی از عناصر همچون حمام آقا‌شاه به دلیل عدم تعریف کارکرد جدید تخریب و یا همچون آب‌انبار به حاشیه رانده شده‌اند. با وجود این باید توجه داشت که خوشبختانه زیارتگاه پنجه‌شاه اهمیت خود را از دست نداده است. هرچند تغییر وضعیت صحن زیارتگاه که به مثابه یک حسینیه، فضای شهری مهمی بوده است، جایگاه شهری این مرکز محله را فرو کاسته است. بر این اساس، مشاهده می‌شود که در اثر تغییرات رخ داده‌شده، هم عناصر مهم این مرکز شهری و هم فضاهای شهری مهمی مانند میدان یا حسینیه و همچنین گذر پنجه‌شاه، جایگاه اصیل خود را از دست داده‌اند.

مرکز محله پنجه‌شاه در طول دورانی طولانی شکل گرفته و کامل شده است. این تغییر و تحولات از طریق مطالعه برخی شواهد مشخص شد. اما صورت کامل و اصیلی از مرکز یادشده را می‌توان در انتهای دوره قاجار تا ابتدای تغییرات ناشی از توسعه شهری نیمه اول دوره پهلوی جستجو کرد. در این وضعیت اصلی، مرکز محله، یک مرکز شهری مهم است که در نزدیکی گذر بازار واقع شده و بر سر راه گذری منتهی به دروازه جمال‌آباد قرار دارد و همان طور که در کاشان معمول است، در حاشیه یک گورستان قدیمی شکل گرفته است. مرکز شهری یادشده گذر مسقف و میدان بزرگی را شامل می‌شده که نشان از وسعت فعالیت‌های اجتماعی و آیینی دارد و همچنین کاروان‌سرا و حجره‌های تجاری و کارگاه‌های تولیدی را در بر داشته که جایگاه اقتصادی آن را در کاشان تقویت می‌کرده است. این مرکز شهری که با عناصر خدماتی همچون آب‌انبار و حمام تکمیل می‌شده، بنا بر شکل توپوگرافی منطقه، در چند سطح قرار داشته و احتمالاً از جریان آب جاری نیز برخوردار بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای روشن کردن حدود محله از برخی مطلعان محلی از جمله آقای مسعود عطارها کمک گرفته شد.
۲. این مقبره، آرامگاه اقوام و اجداد آیت‌الله رضا مدنی کاشانی از جمله پدر وی آیت‌الله ملا عبدالرسول مدنی است.
۳. عبارت روی سنگ قبر به این شرح است: «هذا مرقد سید الامام الاعظم الاعلم و الافضل الاكمل

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹



•
•
•
•
•
•

رئيس العلماء افضل السادات و الشرفا زبدة السادات و الهداة و حجة الحق على الخلق ضياء الدين تاج الاسلام ابوالرضا فضل الله بن على بن عبيدالله بن محمد بن عبيدالله بن الحسين بن على بن محمد بن الحسين بن جعفر بن الحسن بن على بن ابيطالب عليه السلام وقف هذا الحجر حاج محمدباقر عمادى بن حاج محمدجعفر شهر محرم الحرام ۱۲۲۹هـ».

منابع

۱. افشار، ایرج (۱۳۵۴)، فرهنگ *ایران* زمین، جلد دوم از جلد اول تا بیستم.
۲. بیرشک، ثریا (۱۳۷۵)، «چگونگی روند توسعه و تکامل شکل‌گیری شهر کاشان در بستر تاریخ»، مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی *ایران* (جلد سوم).
۳. پرونده ثبتی بقعه و مناره پنجه‌شاه، اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران، شماره ثبت ۱۱۸، دی‌ماه ۱۳۱۰.
۴. جیحانی، حمیدرضا و همکاران (۱۳۹۸)، «زیارتگاه گلچقانه کاشان، مطالعه ویژگی‌های معماری و سیر تحول تاریخی آن»، دو فصلنامه علمی *کاشان‌شناسی*، شماره ۱۴، ۱۱۴-۱۱۱.
۵. دوانی، علی (۱۳۸۸)، «مفاخر مکتب اسلام؛ سید فضل الله راوندی»، *درس‌هایی از مکتب اسلام*، سال دوم، شماره ۲، ۶۵-۵۹.
۶. دیولافوا، مادام ژان، دونور شوالیه لژیون، اکادمی افسر (۱۳۷۱)، *سفرنامه مادام دیولافوا، ایران کلد و شوش*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، ج ۵، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۷. عطارها، مسعود (۱۳۹۸)، گفت‌وگو با آقای عطارها در محل زیارت پنجه‌شاه.
۸. گزارشات مربوط به ثبت بنای تاریخی مرکز محله پنجه‌شاه در فهرست آثار ملی کشور (۱۳۸۰)، اداره میراث فرهنگی کاشان و نظنز، شماره ۵۹۳۷.
۹. گنجنامه (۱۳۸۹)، «دفتر دوازدهم: امامزاده‌ها و مقابر (بخش دوم)»، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، زیر نظر کامبیز حاجی قاسمی.
۱۰. مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۹)، *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*، (وزارت فرهنگ و هنر) سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
۱۱. مشهدی نوش‌آبادی، محمد (۱۳۸۹)، «بررسی کتیبه‌های توغ‌های عزاداری در ایران عصر صفوی»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، پیاپی ۱۲، ۱۳۱-۱۵۵.
۱۲. مهندسین مشاور شهر و خانه (۱۳۷۴)، *نقشه بازسازی شده کاشان قدیم*، بر اساس مطالعات ثریا بیرشک، اصفهان.
۱۳. نراقی، حسن (۱۳۸۲)، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نظنز، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی*.

مطالعه مرکز محله
پنجه‌شاه کاشان با تأکید
بر نقش زیارتگاه و...



۱۴. وارثی، حمیدرضا و همکاران (۱۳۸۵)، «سیر تحولات تاریخی و کالبدی بافت قدیم شهر کاشان»، فصلنامه کاشان‌شناسی، شماره ۳، ۱۲۷-۱۵۵.

16. Siroux, Maxime (1949), *Carvanserais D Iran*, 1397/11/20